

GELİŞME KAVRAMININ KÖKENLERİ VE SAHİP OLDUĞU ÖZELLİKLER

Arş. Gör. Mehmet TÜRKAY*

Sosyal bilimler kapsamında, bir sorunu açıklama, anlama ve çözüm önerilerinde bulunma sürecinde objektif olmak, yani belirli değer ve önkabullerden arınmış bir yaklaşım geliştirmek kendi başına, önemli ve temel bir tartışma konusudur. Değer ve önkabullerden arınmış, tarafsız, bir yaklaşımın mümkün olup olmadığı tartışması, yaklaşım çerçevesinde kullanılan kavramlara atfedilen anlamlar söz konusu olduğunda belirgin bir hal almaktadır.

Myrdal, toplumsal gerçeğin ancak insan ideallerini kapsayan bir bakış açısından incelenebileceğini, bunun dışında bir tarzın mümkün olmadığını, tarafsız bir sosyal bilimin hiç bir zaman var olmadığını ve mantıksal olarak olmayacağını vurgulamaktadır. Myrdal'a göre,

"Temel kavramlarımıza atfedilen değerler, bir soruna ilişkin ilgimizi/çıkarımızı temsil eder, düşüncelerimize yön verir ve çıkarsamalarımıza anlam atfeder. Öyle sorular sorar ki, onlarsız cevaplar olmaz. Bu anlamda, önemli ve zor olan, kavramları değerlerden arındırmak değil, atfedilen değerlerin açık hale getirilmesidir." (Myrdal, 1966, s:336)

Bu çerçevede, bir yaklaşıma ait kavramlar, yaklaşıma konu olanı tanımlamakta ve ona sınırlar çizmektedir. Myrdal, gerçeklere ilişkin bilimsel gözlemler ve bunlar arasındaki içsel bağlantıların analizinde değerlerin var olduğunu ve değerlere gereksinim olduğunu vurgulamaktadır. Aksi takdirde, "...Kaos, kendi kendini düzenliliğe dönüştüremez. Bakış açılarına ihtiyacımız vardır ve bakış açıları değerleri öngerektirirler." (Myrdal, 1953, s:240)

Bu nedenle değerler, "...yaklaşımı, bu yaklaşım çerçevesinde kullanılan kavramları ve dolayısıyla gözlenen gerçekleri, çıkarsama yapmayı ve hatta ulaşılan sonuçları ileri sürme tarzını belirleyecek şekilde..." araştırmanın başından sonuna kadar yer alırlar. (Myrdal, 1972, s:162)

Diğer bir deyişle, bu şekilde belirli değer ve önkabullerle bir soruna ilişkin olarak, ortaya atılan,

"...kavramlar ve araştırmacının hangi kavramlarla nesneye yaklaştığı, zaten, nesnenin boyutlarını belirleyen şeylerdir. Herhangi bir araştırma nesnesi, zaten, araştırmacıların yaklaştığı kavramlarla belirlenmektedir. (Keyder, 1987, s:17)

Yukarıdaki saptamalar göz önüne alındığında, kavramlara yüklenen anlam, ve bu çerçevede bir sorunun anlaşılmasına ve çözümüne yönelik temel soru ya da soruların formülasyonu meselesi, gelişme iktisadında en açık biçimde gelişme kavramı aracılığıyla belirginleşmektedir.

Gelişme iktisadı kapsamında yer alan yaklaşımların gelişme kavramına yükledikleri anlam ve kavram yorumlayış biçimleri, söz konusu yaklaşımlar arasındaki temel farklılık ve benzerlikleri ortaya koyan önemli bir ölçü olma özelliğine sahiptir.

Kavramın gelişme iktisadındaki yeri ve sahip olduğu özelliklerin anlaşılabilmesi için tarihsel süreç içinde geçirdiği değişimi ve kökenlerine bakmak gerekmektedir. Bu anlamda gelişme kavramının, genel olarak, nasıl bir felsefi-entellektüel arka plana sahip olduğunun anlaşılması, aynı zamanda, kavramın yüklü olduğu değer ve önkabullerin anlaşılmasını da mümkün kılacaktır.

Aydınlanma Geleneği

Batı entellektüel geleneği, Batı Avrupa'da yaşanan tarihsel dönüşüme paralel olarak, Aydınlanma Dönemi ve bu dönemi niteleyen felsefenin etkisine girmiştir. Aydınlanma felsefesi, akıl, bilgi, insan, doğa ve ilerleme gibi kavram ya da kategorileri ve bunlar arasında karşılıklı ilişkileri, yaşanan tarihsel dönüşümün gereklerine uygun olarak yeniden tanımlanmıştır. (1)

İnsanı merkeze alan bir anlayıştan hareket eden Aydınlanma felsefesiyle beraber gelişen laik ve bilimsel düşünce çerçevesinde, Batı Avrupa'da yaşanan tarihsel -toplumsal dönüşüm, insanın doğayı akıl ve bilimsel bilgi aracılığıyla denetimi altına alması şeklinde yorumlanmaktadır.

Zaman ve mekandan bağımsız, evrensel bir doğaya sahip olduğuna inanılan insanın, özgürleşerek doğaya hükmetmesi sürecinde, bilimsel bilgiye atfedilen önem, bilgi anlayışında bir

* Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü

dönüşüme işaret etmekte, ve bu dönüşüm *ilerleme* anlayışında ifadesini bulmaktadır. Bury'ye göre Aydınlanma düşünürleri kendi toplum ve tarih felsefelerinin üstünlüğünü esas olarak şu üç argümana dayandırmaktadırlar: (A) Doğanın düzeni evrenseldir, değişmez. Dolayısıyla yaratılış olarak insanlar arasında bir "eşitlik" vardır.(B) İnsan bilgisi sürekli gelişmekte olduğundan, zaman içinde sona gelenler öncekilerden üstündür.(Köker, 1984, s:194)

Düşüncelerin belirli entellektüel iklimlere sahip olduğunu vurgulayan Bury, klasik antik dönemin ve izleyen çağların, ilerleme anlayışının ortaya çıkması için uygun koşullara sahip olmadığını ileri sürmektedir. Buna göre ilerleme düşüncesi köken olarak yeni bir düşüncedir. Önündeki engellerin aşılması ve uygun atmosfer XVI. yüzyıldan itibaren mümkün olmuştur. (Bury, 1955, s:7)

Bu anlamda aydınlanma felsefesinde, bilginin doğa karşısında bir güç ve denetim aracı olarak algılanması, ilerleme anlayışının ortaya çıkmasıyla yakından ilgilidir. Buna göre ilerleme anlayışının ortaya çıktığı koşullar, klasik antik düşüncenin etkisini yitirmesi, insana ve yaşama kritik bir önem verilmesi ve bu yolda bilginin insanın gereksinmelerine cevap verecek bir güç olduğuna inanılması ve değişmez, evrensel kategorilere dayalı bir bilimsel bir anlayışın ortaya çıkışıdır.

Belirli bir tarihsel-toplumsal konjonktürde bu koşulların gerçekleşmesiyle ortaya çıkan ilerleme anlayışı bu çerçevede, uygarlıkların geçmişte arzu edilen doğrultuda hareket ettiği, bugün ve gelecekte de aynı doğrultuda hareket edeceği anlamına gelmektedir. Bu anlamda ilerleme anlayışı, Bury'e göre, geçmişin sentezini ve geleceğe ilişkin kehaneti içeren bir kuramdır.

Geleceğe ilişkin kehanet, bu sürecin kesintiye uğramadan, sonsuza kadar devam edeceğini ima eden bir tarih anlayışına dayanmaktadır. İnsanları belirli ve arzu edilen yönde yavaş yavaş ilerleyen **-pedetentim progredientes** varlıklar olarak gören bu kuram,

"...Dünyaya için büyük tasarının ürünü olarak tüm uygarlık sürecini haklı çıkaracak ölçüde büyük bir mutluluk ortamının yaşanacağını ima etmektedir, böyle olmasa genel doğrultu arzu olmaktan çıkar. Aynı zamanda bu süreç, dışsal bir gücün lütfü değil, insanların fiziksel ve toplumsal doğasının zorunlu bir sonucu olmalıdır." (Bury, 1955, s:5)

Başlangıçta esas olarak bilginin nasıl geliştiğine ilişkin bir anlayış olan ilerleme, bu haliyle gelişen bilginin, tarihsel, toplumsal, ve kültürel sonuçlarının ne olacağına ilişkin soruların sorular aracılığıyla yeni bir boyut ve içerik kazandı.

Uygarlıkların gelişiminin ilerleme anlayışı çerçevesine oturtulabileceği ve bu çerçevede yorumlanabileceği düşüncesi Evrim kuramının temelini oluşturdu. Bu gelişmeyi, ilerlemenin "bir bütün olarak" insanlığa mal edilmesi olarak değerlendiren Bock, eğer, "tarihsel bir önerme olarak toplumsal ve kültürel olaylara ilişkin tek bir dizi kurulursa bunun sonucunda, bütün insanların aynı tarihe sahip olduklarını ve aynı ilerlemeye yönelik basamaklardan geçtiklerini[n]" varsayılmasının zorunluluğuna işaret etmektedir. (Bock, 1979, s:75)

Bu durumda;

"..insanlığın kalıcı doğasına bağlı olan toplumun ilerlemesi, bütün çağlar boyunca temelde hep aynı olup; farklılıklar yalnızca hızlıktan ve yavaşlıktan ileri geliyor olmalıdır." (2)

Bock, bu durumda, Comte'un sözkonusu farklılıkları, farklı olan kültürün doğası'na bağladığını belirtmektedir.

"Farklılıklar, iklim, ırk, siyasal koşullar ya da dışsal etkenlerle açıklanamaz. Gördüğümüz değişiklikler, o halde, rastlantısal ya da geçici nedenlerle açıklanmalıdır. Bunlar, Comte'un ısrarlı belirtişine göre yalnızca evrimin hızını etkileyebilir ve bireysel organizmalarda meydana gelen hastalıklarla tam tamına aynı niteliktedir" (Block, 1964, s:75)

Bock'un vurgusunda açıkça belirginleştiği gibi, Aydınlanma felsefesi, içeriklerini yeniden tanımladığı kavramlara evrensel bir değer ve anlam atfetmektedir. Dolayısıyla bu kavramlar çerçevesinde açıklanan, Batı Avrupa'da yaşanan dönüşüm süreci de evrensel, yönü belirli ve zorunlu bir süreç olarak kabul edilmiştir. İnsel, aydınlanma felsefesinin bu özelliğine ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"...bu dönüşüm, ne süreç olarak, ne de biçim olarak için değildir. Ne de evrensel olarak ihraç edilebilir bir kategoridir. Aydınlanma felsefesinin yanlıtlılığı bu

antropolojik dönüşüm sürecini evrensel bir kader olarak kabul edip, tüm insanlığın en kısa zamanda böyle bir dönüşüme tabi kılınmasını onaylamış olmasıdır." (İnsel, 1991b, s:12)

Evrım kuramının, temelinde ilerleme anlayışı bulunan tek çizgili toplumsal gelişme formülasyonu, XVIII. yüz yılda belirli bir sistematığe ulaşmış ve farklılaşma olarak değerlendirilen, uzun, tedrici bir toplumsal ve kültürel değişme, "...basitten karmaşığa doğru tanımlanmış aşamalar boyunca bir hareket, batı toplumsal düşüncesine, XVIII. yüz yıl boyunca, insan ve toplum biliminin kurulması süresince..." hükmetmiştir. (Block, 1964, s:84)

Esas olarak, **ilerleme**, **evrim** ve **gelişme** kavramları bir nesne, olgu veya gerçeğin değişmesini açıklamak ve anlamlandırmak üzere kullanılmaktadır. Her hangi bir nesne, olgu ya da gerçeklikteki değişimin sözkonusu üç kavramdan birisiyle tanımlanması bu kavramların içerdikleri değer ve önkabullere göre yapılacaktır.

Değişmenin, bir nesne, olgu ya da gerçeğin "zaman içinde farklılaşması" olarak tanımlanabileceğini belirten Köker, değişme kavramının görelı bir nesnellığe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda

"...ilerleme kavramı, değişmenin amaçlı olduğunu, bu amacın iyi ve mükemmel bir durumu dile getirdiğini ifade ederken ağırlıklı olarak değer yüklü veya, daha yerinde bir deyişle ideolojik nitelik taşımakta ve görelı bir nesnellığı bulunan gelişme, evrim kavramlarından ayrılmaktadır." (Köker, 1984, s:220)

Buraya kadar en genel hatları ile anlatılmaya çalışılan ilerleme kavramı gelişme kavramının öncülüğünü oluşturmaktadır. Aynı zamanda evrim kavramı ile ifadelendirilen toplumsal-kültürel projeksiyonlar da, gelişme kavramı ile ifadelendirilen süreçte tekabül etmektedir. Bu anlamda bazı çalışmalarda gelişme ve ilerleme kavramlarının aralarındaki bir süreklilik nedeniyle, eş anlamlı olarak kullanılabilirliği belirtilmektedir.⁽³⁾

Batı Avrupa'da içsel dinamiklerden kaynaklanan tarihsel-toplumsal dönüşüm, o konjonktürde, yaşanan süreci açıklamaya yönelik olarak kullanılan ilerleme, evrim ve gelişme kavramlarının bir zorunluluk ve kendiliğindenliği içermelerine neden olmuştur. Söz konusu konjonktürün aşılmasından sonra da bu özelliklerini koruyan kavramlar, II. Dünya savaşının bitmesiyle ortaya çıkan konjonktürde bir değişime uğramışlardır.

Ortaya çıkan bu yeni konjonktürde evrim ve gelişme kavramları farklı bir bağlamda kullanılıyor olmaları nedeniyle, yeni bir ifade tarzına sahip olmuşlardır. Evrimci yaklaşımın anahtar kavramı olan evrim, bu koşullarda, yerini modernleşme kuramının anahtar kavramı olan modernleşme'ye bırakmıştır.

Modernlik (modernity), kavramı farklı dönemlerde değişik anlamlara gelmek üzere kullanılmıştır. XVI. yy Avrupa söyleminde modern ve antik dönemlerde orta çağ arasındaki farklılığı vurgulamak üzere kullanılırken 19. yy'a gelindiğinde çağdaşlık anlamında kullanılmıştır. XX.yy'a gelindiğinde ise tamamen farklı, pozitif bir anlam kazanarak iyileşme ve etkinlik ile tanımlanmaya başlamıştır. (Pieterse, 1991, s:9)

Daha önce de değinildiği gibi modernleşme kuramı ile evrimci kuram arasında ana temalar açısından bir süreklilik sözkonusudur. Ancak modernleşme kuramı "...modernleşmenin kaçınılmaz ve içkin olması" nedeniyle evrimci kuramdan farklılaşmaktadır.(Pieterse, 1991, s:10) Evrimci kuramdaki zorunluluk ve kendiliğindenlik yerini müdahale ve yönlendirmeye bırakmıştır. Bu anlamda modernleşme kavramı da evrim kavramından farklılaşmaktadır.

Gelişme kavramı da sözkonusu tarihsel konjonktür ve açıklamak durumunda olduğu olgu ve süreçlerin sahip oldukları özellikler nedeniyle müdahaleci ve harekete geçirici bir içeriğe sahip olmuştur. Gelişme kavramının muhatabı durumunda olan az gelişmiş ülkeler, Batı Avrupa'nın geçirdiği dönüşümü gerçekleştirecek içsel dinamiklerden yoksun oldukları için, bu ülkenin gelişmeleri, döneme egemen olan anlayış çerçevesinde, ancak bilinçli ve yönlendirilmiş müdahalelerle sağlanabilecektir.

Gelişme kavramını, içeriğindeki değişmeyle, evrim kavramından ayıran bu farklılık, modernleşme kavramı karşısında belirsizleşmekte ve çoğu kez, modernleşme ve gelişme kavramları aynı toplumsal dönüşüm ya da değişim sürecini açıklamak üzere birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.

Bu durum, her iki kavramın ortak referans noktalarına sahip olmalarına bağlanmaktadır. Buna göre ilk olarak, her iki kavram da bir toplumun içinde bulunduğu duruma atıfta bulunmaktadır.

Modernleşme kuramı çerçevesinde toplumlar, geleneksel toplum, geçiş toplumu ve modern toplum olarak konumlanırken, gelişme iktisadi çerçevesinde, az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş şekilde konumlandırılmaktadır. İkinci referans noktası, her iki kavram çerçevesinde tanımlanmış amaçlara ulaşmak için belirli tipte bir davranış ve eylem biçimine sahip olunması gerekliliğidir. Üçüncü ortak referans ise, her iki kuramda gelenekselden moderne veya az gelişmişlikten gelişmişliğe doğru bir hareket sürecine işaret etmeleridir. (Dube, 1988, s:1)

Modernleşme ve gelişme kavramlarının neredeyse eş anlamlı, kullanımına neden olan üç ortak referans noktasını birbiriyle ilişkilendiren sanayileşme kavramıdır. Sanayileşme, modernleşme/gelişme kavramlarının ve bu kavramlarla ifade edilen süreç ve amaçlarının ortak paydası olarak anlaşılmaktadır. Bu anlamda, sanayileşme sürecinin doğrudan ve dolaylı etkileri modernleşme ve gelişme kavramları içinde yer almakta ve iki kavramın içeriklerini birbirine yaklaştırmaktadır.⁽⁴⁾

Gelişme, modernleşme ve sanayileşme kavramları arasında var olan bu ilişki nedeniyle, Bendix, yanlış anlaşılmalara önlemek amacıyla, her üç kavramın tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bendix'in yaptığı tanıma göre sanayileşme, "...sürekli bir şekilde sürdürülen uygulamaya dönük bilimsel çalışmaların ve enerji kaynaklarına oturtulmuş bir teknolojinin neden olduğu ekonomik" değişimlerdir(Bendix, 1969, s:5). Modernleşme ise Batı Avrupa ülkelerinin toplumsal ve siyasi yapılarında, sanayileşmeyi izleyen değişimler olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda sanayileşme, Batı Avrupa ülkelerinin yaşadığı teknik/ekonomik değişmeyi, modernleşme ise sosyo-politik değişmeyi içermektedir. Bendix, gelişme kavramına daha geniş bir kapsam atfederek, gelişmeyi, sanayileşme ve modernleşmeyi kapsayacak şekilde bu kavramlarla ifade edilen değişimlere, "... aynı anda atıfta bulunulmak istendiğinde..." kullanılan kavram olarak tanımlanmaktadır (Bendix, 1969, s:5).

Bendix, yaptığı bu tanımlar açısından, sanayileşmenin, toplumların tarihinin zorunlu bir temel oluşturduğunu belirterek, buradaki bütün zorluğun, "gelişmenin" yalnızca bugünkü batı toplumlarında almış olduğu şekil, anlam ve çerçevede kabul edilme tehlikesinden doğduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda, gelişme süresi tedrici, gelişme kavramı ise görel bir kavram olarak kabul edilmelidir.

Harrison gelişme ve modernleşme kavramlarının, tüm insanlık deneyiminin, "uzun erimli, süreklilik arz eden, olumlu yönde evrilen..."değişimine atfen birbirinin yerine kullanılmasını, kavramlar arası var olan farklılık nedeniyle eleştirmektedir. Harrison'a göre, "modernleşme sürecinde gerçekte nelerin olup bittiği konusunda tartışmaya gerek yokken, gelişme sözkonusu olduğunda, gelişmenin gerçekten ortaya çıkıp çıkmadığı..." konusunda kaçınılmaz olarak köklü anlaşmazlıklar çıkacaktır. Bu farklılığın nedeni ise, "gelişmenin, her zaman, farklı toplumsal bağlamlarda gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve hatta gerçekleşmeyeceği ve hatta gerçekleşebilirliği tartışılabilir değer yüklü bir durum" olmasıdır (Harrison, 1988, s:XIII). Gelişme, bu anlamda, farklı insanlara farklı şeyler ima eden, görel bir kavramdır.

Gelişme kavramının sahip olduğu bu görelilik, gelişmenin ne olduğuna ilişkin genel kabul görececek bir tanım yapılmasını güçleştirmekte, ve kavramın ele alınmış biçimi farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma da daha önce vurgulandığı gibi, kavramların belirli değer ve önkabullerle oluşturulması ve bu çerçevede anlaşılmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bazı çalışmalarda vurgulandığı gibi, gelişme kavramı anlaşılması ya da açıklanması zor bir kavram değildir. (5) Kavramın yapılmış olan herhangi bir tanımının gerisindeki değer ve önkabullerin ortaya çıkarılması ve tanımın ancak bu çerçevede anlamlı ve geçerli olduğunun vurgulanması, olası anlaşmazlıkları ve karışıklığı ortadan kaldırmak için yeterli olacaktır.

Diğer taraftan, nasıl tanımlanırsa tanımlansın gelişme kavramıyla işaret edilen sürecin değer ve önkabuller olarak kabul edilen tanımlayıcı faktörler üzerinde önemli etkileri olmaktadır. Sen, gelişme kavramının değer ve önkabullere bağlılığını değer farklılığı(value heterogeneity), ve değer içselligi(value endogeneity)şeklinde iki aşamalı olarak ele almaktadır. (Sen, 1988, s:20) Gelişme ve bu sürecin dolaylı, dolaysız etkilerine atfedilen anlam ve önemin toplumsal ve bireysel düzeyde farklılığı değer farklılığı olarak tanımlanmaktadır. Sen'e göre, bu farklılıklar, toplumsal veya bireysel düzeyde kurulacak ilişkiler sonucu değerler arasında sağlanacak çakışmalarla kısmen de olsa giderilebilir. Değer içselligi ise belirli değer ve önkabullerin gelişme sürecinde değişeceğini ifade etmektedir. Buna göre sözkonusu değer ve önkabuller, bunlarla gelişme kavramına ve bu kavramlarla nitelenen

sürecin doğrudan/dolaylı etkilerine atfedilen anlam ve önem, gelişme sürecinde yaşananlara bağlı olarak değişecektir. Değerler arası farklılıklar ve değerlerin süreç içinde değişmesi her zaman var olacaktır. Sen'e göre, değerlerin "...temel rolü, ancak gelişme kavramının araççı bir bakış açısı adına küçümsenmesiyle gözardı edilebilir." (Sen, 1988, s:23).

Gelişme kavramı yukarıda vurgulanan genel özellikleriyle sosyoloji, siyaset ve ekonomi gibi sosyal bilim disiplinlerinde kullanılmaktadır. Bu aşamada, her disiplinin kapsamına göre farklı vurgular alan, gelişme kavramının gelişme iktisadının diğer temel kavramları ile olan ilişkileri ve bu ilişkilerin niteliğinin belirlenmesi gerekmektedir.

GELİŞME İKTİSADI ve GELİŞME KAVRAMI

Burada gelişme kavramının genel olarak gelişme iktisadı çerçevesindeki yeri ve kullanım biçimi üzerinde durulacaktır. Ekonomi disiplini içinde ekonomik gelişme kavramı, ekonomik büyüme ve yapısal değişme kavramları ile karşılıklı olarak yoğun ve karmaşık bir ilişki içindedir. Bu üç kavramın karşılıklı kullanılış biçimleri, aralarındaki ilişkinin niteliğine yönelik değerlendirmeler gelişme iktisadındaki teorik farklılaşmanın önemli bir yönünün oluşturmaktadır.

Gelişme, Büyüme, Yapısal Değişme

İktisat disiplini çerçevesinde gelişme kavramı, farklı yaklaşımlarla değişik şekilde anlamlandırılmıştır. Disiplin çerçevesinde ilk kullanılışından II. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede kavram, yukarıda vurgulanan özelliklerini belirgin biçimde taşıyacak şekilde anlamlandırılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise gelişme kavramı kullanılış açısından bir değişikliğe uğrayarak, kapsamı daralmış ve esas olarak ekonomik gelişmeye atfen kullanılmaya başlanmıştır.

Gelişme iktisadı çerçevesinde ekonomik gelişme, ekonomik büyüme ve ekonomik yapısal değişmeye atfedilen anlamlar çoğu zaman birbirine karışmıştır. Özellikle ekonomik gelişme ile ekonomik büyüme uzun süre birbirlerinin yerine geçecek şekilde, eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Yapısal değişme ise ekonomik gelişme ve büyümeyi tanımlamak veya aralarındaki farkı vurgulamak üzere ara bir kategori olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, yapısal değişme, ekonomik gelişmeye atfen kullanılmaktadır. Kavramlar arasındaki bu geçişlilik ve ilişkinin sınırın çizilerek ayrı ayrı tanımlanmaları gerekliliğinin önemi birçok çalışmada özellikle vurgulanmaktadır. Bu belirsizlik, esas olarak, gelişme iktisadı çerçevesinde söz konusu kavramlara neredeyse, teknik ve mekanik bir anlam yüklenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kavramların tanımlanıp, birbirinden ayır edilmiş hale getirilmesine ilişkin vurgu, aynı zamanda, yüklenen anlamların tartışılmasını da kapsamaktadır.

Çalışmanın bu aşamasında söz konusu kavramlar arasındaki benzerlik, farklılık ve tamamlayıcılık şeklinde ortaya çıkan ilişki, sadece tanımsal düzeyde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ekonomik büyüme, genel olarak bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal olarak ölçülebilen genişleme veya artışları tanımlayan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bu durumda büyüme, daha fazla çıktının elde edilmesi anlamına gelmektedir.

Nutter, büyümenin üretim kapasitesindeki artış olarak düşünülebileceğini belirtmektedir. Böylece büyüme, kapasitedeki artışlar aracılığıyla ölçülebilecektir. Ölçünün bu şekilde belirlenmesiyle:

"...fertler arasında zevk kıyaslamaları yapmak ya da zevklerinde zaman içinde değişmesini dikkate almak gibi problemler ortadan kalkar; zira ölçülen şey bizzat arzuların tatmin derecesi değil, arzuların tatmin kapasitesidir... ölçüldüğü farz olunan şey, ekonominin doğacak talepleri; bu talepler her ne ise, karşılama yeteneğinin artışıdır. (Nutter, 1957, s:1)

Flamang, ekonomik büyüme dendiğinde ölçülebilir niteliksel artışın anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Fakat gelişme terimi kullanıldığında niteliksel değişme yolunda olan bir şeye işaret edilmektedir. Bu durumda, büyüme ve gelişme arasındaki fark nedensellikten ortaya çıkmaktadır. Flamang, söz konusu farklılığı açık bir biçimde vurgulayarak, ekonomik büyüme dendiğinde daha çok aynı şeydeki basit artış sürecinin anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Ekonomik gelişme ise daha fazla veya farklı olanın yer aldığı yapısal değişme süreci olarak anlaşılmaktadır. (Flamang, 1979, s:50)

Bu durumda ekonomik gelişme, hem daha fazla çıktı, hem de teknik ve kurumsal yapıdaki değişimleri kapsamaktadır. Diğer bir deyişle,

"...insanlarda olduğu gibi, büyümenin vurgulanması ağırlık veya uzunluğa (veya GSMH), işaret ederken, gelişmenin vurgulanması fonksiyonel kapasitedeki değişimlere dikkati çeker. Örneğin, fiziksel koordinasyon ve öğrenme kapasitesi (veya ekonominin uyum yeteneği)." (Kingleberger Herrick, 1977, s:3).

Ekonomik büyüme ve gelişmenin yanı sıra, ara bir kategori olarak yapısal değişme ise esas olarak, dönüşüm (transformation), kavramı ile anlaşılmaktadır. Yapısal değişme, genek olarak tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir kaymayı ve bu kaymanın sonuçlarını tanımlamaktadır. Chenery, yapısal değişme veya dönüşümün, "...fiziki ve beşeri sermaye birikimi ve talep, üretim, ticaret ve istihdamın kompozisyonlarında bir kaymayı..." (Chenery, 1988, s:50) içerdiğini belirterek, bunların, ekonomik dönüşümün esasını oluşturduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bu dönüşüm süreci; kentleşme, demografik dönüşüm ve gelir dağılımındaki değişimler gibi sosyo-ekonomik süreçlerle de yakından ilişkilidir.

Yukarıda verilmeye çalışılan tanımlardan da anlaşılacağı gibi ekonomik büyüme, ekonomik gelişme ve yapısal değişme/dönüşüm birbirleri ile belirli düzeylerde çakışan fakat aynı zamanda aralarında belli farklılıkları da barındıran bir süreçtir. Bu durumda aralarındaki ilişkinin benzerlik ve farklılıkla tanımlanan yönlerinin belirlenerek, birbirlerinden ayırd edilir hale getirilmeleri önem kazanmaktadır.

Gelişme ile yapısal değişme genel olarak aynı süreçlere atfen kullanılmaktadır. Ancak, gelişme kavramının ilgili kısımda aktarılan özellikleri gözönüne alındığında, iki kavram arasındaki ilişkinin bir aynılık ilişkisi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ilişki daha çok gelişmenin yapısal değişmeyi kapsadığı bir içerme ilişkisidir. Dolayısıyla, iki kavramın çakıştıkları düzey, esas olarak ekonomik faktörlerdeki değişim süreçlerine ilişkindir.

Yapısal değişme, ekonomik olmayan faktörleri ancak, ekonomik olanların değişimini etkiledikleri oranda kapsayan bir kavramdır.⁽⁶⁾ Gelişme kavramı ise ekonomik olan ve olmayan faktörleri karşılıklı etkileşimleriyle bir neden-sonuç ilişkisi içinde kapsamaktadır. Bu anlamda, yapısal değişme teknik bir kavram, gelişme ise etik/politik bir kavram olarak değerlendirilebilir. Aralarındaki ilişkinin bu özellikleri gözönüne alındığında yapısal gelişmenin ekonomik gelişmenin önemli ve zorunlu bir parçası olduğu belirgin bir hal almaktadır.⁽⁷⁾

Ekonomik büyüme ile yapısal değişme de benzer şekilde birbirlerini etkileyen süreçlerdir. Bir ekonomideki büyüme yapısal değişmeye neden olmayabilir. Ancak ekonomik büyümenin sürekliliğinin sağlanmasında yapısal değişme temel bir öneme sahip görünmektedir. Yapısal değişme olmadan "...bir ekonomide, sonuçta, veri sektörlerde azalan getiri sözkonusu olabilir ve büyüme yavaşlayabilir." (Flamang, 1979, s:51). Diğer taraftan, net yatırımlar sıfır ya da sıfıra yakın bir durumda olduğunda büyümenin gerçekleşmesi imkansızken "...normal olarak var olan sermaye stoğuna ilave yapmak için ayrılmış olan tasarruflar, eğer yeni bir tarz içinde kullanılırsa...", yapısal değişme sözkonusu olabilir. Böylece, yapısal değişme bir ekonomide ve/veya ekonominin herhangi bir sektöründe yeni olan bir bileşime işaret etmek suretiyle büyümeden ayrılmaktadır.

Buraya kadar anlatıldığı kadarıyla, ekonomik büyüme niceliksel bir artışa işaret etmesi nedeniyle niteliksel bir değişime işaret eden ekonomik gelişme kavramından ayrılmaktadır. Yapısal değişme ise bu iki kavramı ve/veya süreci tamamlayıcı özelliklere sahip bir ara kategori olarak, aynı zamanda, ekonomik büyüme ile ekonomik gelişme arasındaki farklılığa da işaret etmektedir.

İktisat literatüründe bazı çalışmalarda ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki ayırım yapısal gelişmenin bu süreçlerde yer alıp almamasından hareketle yapılmaktadır. Buna göre ekonomik gelişme büyümeden ayıran temel farklılık, gelişme sürecinin yapısal değişmeyi içermesi olarak ortaya konmaktadır. Bazı çalışmalarda ise ekonomik gelişme, yapısal değişme artı çıktıda ki artışlar olarak ele alınmaktadır. (Kingleberger-Herrick, 1977, s.3).

Yapısal gelişmenin ekonomik büyüme ile gelişme arasında ayırıcı bir kriter olarak yer aldığı bir diğer yaklaşım ise bunlardan hangisinin daha geniş bir ekonomik seçim yelpazesi sunduğuna ilişkindir. Flamang'a göre ekonomik seçim yapabilme olanaklarının artması daha çok ekonomik gelişme ile mümkündür. Buna göre, eğer sadece "basit artışlar" ile sınırlı kalınırsa, yapılabilecek seçimler, esas olarak, aşağı yukarı aynı şeyler arasında mümkün olacaktır. Fakat bir yapısal değişme

öz konusu olursa, "...kendi içlerinde ve kendi aralarında seçim yapabileceğimiz farklı sektörler için çıktılara ve istihdam olanaklarına" sahip olabiliriz. (Flamang, 1979, s:52)⁽⁸⁾

Bu ayırımı bir diğer farklılaşmaya da dikkat çekmektedir. Ekonomik seçim yapma olanaklarının artması tek başına birşey ifade etmemektedir. Ekonomik bir seçimin yapılabilmesini mümkün kılan temel faktör gelir dağılımıdır. Ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki önemli farklardan biri de gelir dağılımı üzerindeki etkileridir. Çıktıdaki artışla tanımlanan ekonomik büyüme gelirin daha eşit dağılımını sağlayacak her hangi bir etkiye sahip değildir. Buna karşılık, ekonomik gelişme, yalnız yapısal değişim ve daha fazla çıktı anlamına gelmemekte, aynı zamanda bu süreçte elde edilen kazanımların daha adil dağılımını da kapsamaktadır. Buraya kadar vurgulananların dışında literatürde, ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki ayırımı işaret etmek üzere kullanılan başka kriterler de vardır.

Bir yaklaşıma göre kriter, ölkelerin zengin ya da fakir olmalarıdır. Buna göre büyüme zengin ülkelere atfedilirken, gelişme, fakir ülkelerde geçerli olan bir süreçtir. (Maddison, 1970, s.15),(Hirschman,1959,s:29).

Bir diğer yaklaşım ise ekonomik sistem çerçevesinde harekete geçirici ilk itkinin kökenlerini gözönüne almaktadır. Burada kriter ilk itkinin içsel ve dışsal olmasıdır. Bazı çalışmalarda büyüme içerden kaynaklanan bir süreç olarak kabul edilirken, gelişme, kaynakları sistemin dışında olan bir süreç olarak kabul edilmektedir (Brenner, 1966, s:223). Bazı çalışmalarda ise hem büyüme ve hem de gelişme sistemin içinden kaynaklanan süreçlerdir (Schumpeter,1937,s.63)⁽⁹⁾

Verimlilik potansiyelindeki genişleme de ekonomik büyüme ve gelişmeye ilişkin yaklaşımların bir diğer analizini oluşturmaktadır. Buna göre bir kısım çalışmada verimlilik potansiyelindeki genişleme, ekonomik büyüme olarak değerlendirilirken (Nutter,1957, s:51), bazı çalışmalarda bu genişleme ekonomik gelişme olarak değerlendirilmiştir. (Staley, 1944, s.5)

Buraya kadar aktarılan yaklaşımlar daha çok ekonomik büyüme ve gelişmenin farklılıklarını vurgulamaktadırlar. Bir kısım çalışmada ise ekonomik büyüme ve gelişme "birinin diğerini mümkün kıldığı" ardışık süreçler olarak değerlendirilmektedir. Sözkonusu çalışmalardan bazılarında ekonomik gelişme, daha fazla büyüme için gerekli potansiyeli yaratan süreç olarak tanımlanırken (Furdato, 1964, s.1) bazı çalışmalarda gelişmenin ekonomik büyüme sonucu ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. (Meier, 1976, s.1). Ekonomik büyüme ve gelişmeyi ardışık süreçler olarak değerlendiren yaklaşımlardan bazılarında gelişmenin ortaya çıkması için büyümenin belirli bir düzeyi tutturması gerektiği ileri sürülmektedir. (Ishikawa, 1967, s:8), Bir başka yaklaşım ise gelişmeyi, ekonomilerin yavaş büyüme oranlarından hızlı büyüme oranlarına doğru hareket ettiği bir durum olarak değerlendirilmektedir (Adelman, 1961, s.1)(Higgins, 1968, s.33).

Flamang'a göre de ekonomik büyüme ve gelişme birinin diğerinin gerçekleşmesini mümkün kıldığı ardışık süreçlerdir. Ekonomik gelişme, büyüme, "eski olanı kademeli olarak ortadan kaldırıp, yeni olanı ortaya çıkarmak suretiyle desteklerken..." ekonomik büyüme, gelişmeyi, "...yeni sektörlerin gereksindiği kaynakların çoğunu sunmak suretiyle desteklenmektedir".

Flamang, ekonomik büyüme ve gelişmenin aynı şeyler olmadığının açıkça ortada olduğunu vurgulayarak bunların ardışık süreçler olmalarını, aralarındaki ilişkinin rekabet ve tamamlayıcılığa dayalı olmasıyla açıklanmaktadır. Birbirinin başarısını destekleyebilecek potansiyelleriyle tamamlayıcı özelliğe sahip olan süreçler, diğer taraftan rekabet halindedirler. İlişkinin bu iki yönlü niteliği her biri için gerekli olan zaman ve kaynak gereksiniminden kaynaklanmaktadır.

"Büyümenin öncelikli ve baskın olduğu zaman periyodunda kaynaklar öncelikle söz konusu görevlerin daha iyi yapılmasına ayrılacaktır... Büyümenin özü, faktör ve çıktı bileşimlerinde, teknolojiye veya neyin kaynak olduğuna ilişkin tanımlarda köklü değişimler olmaksızın, mevcut faktörlerden daha fazla faktör ve verimlilik elde etmekte yatmaktadır. Gelişmenin öncelikli ve baskın olduğu dönemlerde ise kaynaklar, öncelikle, yeniliklere, yani alanlara, yeni teknolojilere, yeni çıktı ve girdi bileşimlerine, neyin kaynak olduğuna ilişkin yeni tanımlara ayrılacaktır. Büyümeye yapılan vurgu, gelişmeyi en azından geçici bir süre, belirli birdereceye kadar yavaşlatmalıdır. aynı şekilde, gelişmeye yapılan vurgu sözkonusu periyotta büyümeyi geriye çekmelidir. " (Flamang, 1979, s.58)

Flamang, gelişme ve büyümenin, belirli dönemlerde birinin ön plana çıkmasına rağmen aynı

zaman diliminde söz konusu olmaları nedeniyle birbirlerini belirli bir dereceye kadar maskeleydiklerini de vurgulamaktadır. Sonuç olarak Flamang'a göre ekonomik gelişme ve büyüme." Öneri, C:1 S:1

kısa dönemde rekabet halinde, uzun dönemde ise tamamlayıcı olan farklı süreçlerdir (Flamang, 1979, s.61).

Benzer şekilde Szentes'de ekonomik büyüme ve gelişmenin ardışık süreçler olduğunu ileri sürmekte, ve pratik nedenlerle de olsa iki süreç arasında ayırım yapmanın bilimsel bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır. Szentes'e göre gelişme her zaman ve her yerde evrim ve devrimin niteliksel değişimlerinin diyalektiğini kapsar ve öngörür. İki süreç arasında neden-sonuç ilişkisi vardır:

".....mevcut yapı veya sistem çerçevesinde, verili bir zaman ve mekanda pür bir nicaliksel büyüme gözlense bile, [bu büyüme], yalnız kendini önceleyen niteliksel değişiminin sonucu değildir. Kaçınılmaz olarak yeni [niteliksel değişime] yol açar."
(10)

Ekonomik büyüme ve gelişmenin ardışık, farklı bir anlamda bağımlı süreçler olduklarına ilişkin bu vurguların yanı sıra bu süreçlerin birbirinden bağımsız olabileceklerine de işaret eden yaklaşımlar da söz konusudur.

Bir grup araştırmacının Liberya ekonomisi üzerine yaptıkları araştırmada ulaştıkları sonuç bu durumu vurgulamaktadır. **Gelişmeden Büyüme** başlığıyla yayınlanan çalışmada araştırmacılar kitabın başlığını Liberya ekonomisinin temel özelliğini vurgulamak amacıyla koyduklarını belirtmektedirler. Buna göre, Liberya ekonomisinde ayrıcalıklı yabancılar tarafında ihracaat için üretilen ilksel mallardaki muazzam büyüme teşvik edici ne tamamlayıcı büyüme yapısal değişimle, ne de gerçek gelirdeki kazançların nüfusun tüm kısımları arasında yayılmasını sağlayacak kurumsal değişimle birlikte gerçekleşmiştir. Araştırmacılar yaptıkları bu saptamalarla şöyle bir sonuca ulaşmaktadırlar;

"Bizim ulaştığımız temel sonuç, 1950-1960 arasında üretimdeki hızlı büyümenin ne Liberya ne de Liberyalılar üzerinde gelişmeye ilişkin en ufak bir etki yapmamış olduğudur."(Clower, vd, 1966, s.vi)

Bu araştırmacıların ulaştıkları sonucu destekler nitelikteki bir diğer yaklaşım ise S. Seers tarafından ileri sürülmüştür. Seers, II.Dünya savaşından sonraki süreçte az gelişmiş ülkelerin çoğunluğunun yaşadığı büyüme deneyimlerinin **beslenme düzeyi, gelir düzeyi, eşitlik, gelir dağılımı** gibi ölçütlerden hareketle genel olarak başarısız olduğunu vurgulamaktadır(Seers, 1979, s.9-12).

Bu durumda Seers, gelişme kavramının tanımının netleşmesi için sorulması gereken soruları şöyle ifade etmektedir:

"Yoksulluğun durumu nedir? İşsizliğin durumu nedir? Eşitsizliğin durumu nedir? Eğer üç durumda belirli bir iyileşme sözkonusuysa, ilgili ülkenin gelişme sürecine girdiğine şüphe yoktur. Eğer bu temel sorunlardan biri veya ikisi ve özellikle her üçü birden daha da ağırlaşmışsa, kişi başına düşen gelir çok hızla yükselmiş olsa bile bu durumun gelişme olarak değerlendirilmesi çok garip olacaktır. Aynı şekilde yoksulluğu, işsizliği ve eşitsizliği ortadan kaldırma amaçlarını taşımayan bir plan da gelişme planı olarak değerlendirilemez. (s.12)

Seers'in bu yaklaşımı gelişme kavramının anlamı ve buna bağlı olarak tanımına ilişkin yeni yaklaşımlara öncülük etmiştir. Süreç içinde gelişme kavramının çevre, kültür, değer/anlam sistemi, siyasi katılım, mekan/zaman gibi kavramlarla ilişkilendirilerek tanımlanmasının gerekliliğine ilişkin bir dizi yeni yaklaşım ileri sürülmüştür.(11)

NOTLAR:

- (1) Bu konuda bkz. (Goldman, 1973),(Hardy. 1979), (Habermas,1979)
- (2) [Comte,1822,s.537]'den Aktran (Bock,1964)
- (3) Bu konuda bkz. (Preston,1982,s.18)
- (4) W.W. Rostow'un Ekonomik Büyümenin Aşamaları kuramı bu yaklaşımın tipik örneğini oluşturmaktadır. Bkz. (Rostow, 1971)
- (5) (Hulme-Turner, 1990, s.5)'de böyle bir değerlendirme yapmaktadır.
- (6) (Chenery, 1988)'de ekonomik olmayan dönüşümlerin yapısal değişme dönüşümle yakından ilişkili ancak yapısal değişim -dönüşüm sürecinin ötesine uzandıkların belirterek, **peripheral** olarak tanımlanacakları vurgulanmaktadır.
- (7) Preston teknik etik/politik ayırımını gelişme teorilerini sınıflandırırken kullanmaktadır. Bkz.(Preston, 1982, s.23)
- (8) Bu kısmın yazılmasında Flamang'ın bu çalışması esas alınmıştır. Kaynak belirtmeyen alıntılar bu çalışmadan yapılmaktadır.
- (9) Yaklaşımlara kaynak olarak gösterilen çalışmaların seçimi Flamang'a aittir.
- (10) (Szentes, 1971, s.14)'den aktaran (Nixson, 1985, s.106)
- (11) Bu tür yaklaşımlardan kültür, değer/anlam sistemi, katılma vurgularını öne çıkaranlar için bkz. (Goulet, 1991), (Goulet,1992), (Latouche, 1993), (Friedman, 1988) çevre vurgusunu öne çıkaranlar için bkz. (Porrit, 1988), Ekin, 1986), (Capra, 1982), Mekan/zaman vurgusunu öne çıkaranlar için bkz. (Mabogunje.1989). Söz konusu yaklaşımlar II. makede ele alınacaktır.

KAYNAKLAR:

1. Bendix,R.:(1967), "Tradition and Modernity Reconsidered", Comparative Studies in Society and History, (Vol.IX, No:3, pp.292-346).
2. Bock, Kenneth; (1990), "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", Çev. Aydın Uğur, (Bottamore & Nispet,1990, s. 53-96) içinde.
3. Bottamore, T., Nispet, R.:(1990), Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, (der.) Mete Tunçay-Aydın Uğur, İstanbul,(Verso Yayıncılık).
4. Bury, J. B.(1955); The Idea of Progress: An Inquiry into its Origin and Growth; New York, (Dover Publications Inc.)
5. Capra, Fritjof; (1982), Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası; Çev: Mustafa Armağan, İstanbul, (İnsan Yayınları)
6. Chenery, Hollis, (1979), Structural Change and Development Policy; London, (Oxford University Press)
7. Clover, H. B. vd.; (1969);Growth Without Development, An economic Survey of Liberia, Evanston, Northwestern University Press)
8. Dube, S. C.:(1988), Modernization and Development, London, (Zed books Ltd.)
9. Ekin, S, Paul; (1986), The Living Economy: A New Economics in the Making; London (Rouledge and Kegan Paul)
10. Flamang Robert A.:(1979) "Economic Growth and Economic Development: Counterparts or Competitors?"; Economic Development and Cultural Change; (Vol.28, no:1, pp:47-61)
11. Friedman, John; (1988), Life Space and Economic Space; Essays in the Third World Planning, Oxford Transaction Books)
12. Harrison, David; (1988), The Sociology of Modernization and Development, London, (UnwinHyman)
13. Hulme, David; Turner, Mark; (1990), Sociology and Development: Theories, Policies and Practices; Herdforshide, (Simon and Schulster International Group)
14. Goulet, Dennis; (1992) "Development: Creator and Destroyer of Values";World Development; (Vol:20, No:3, pp. 467-475), "Interdisciplinary Knowledge and the Guest for Wisdom", National Geographic Society, Spring, pp.131-132
15. Ingham, Barbara-Simmons Colin; (1985), Development Studies and Colonial Policy, London, (Frank Cass)

16. İnsel, Ahmet, (1990), "Siyasal bir süreç olarak İktisadi Kalkınma", Birikim, İstanbul, (No:18, S:40-49), "Siyasal bir süreç olarak İktisadi kalkınma", Birikim, İstanbul, (No:21, s:12- 23)
18. Latouche, Serge, (1993), Dünyanın Batılılaşması, Çev:Temel Keşoğlu İstanbul, Ayrıntı Yayıncılık)
19. Keyder, Çağlar, (1987); "Oryantalizm", 15.1.1987 Bilsak Konferansı, Bilsak bülteni, İstanbul ,s. 87/1 s.17/21
20. Kindleberger, P. C.; Heric, B;(1977), Economic Development, New York, (Mc Graw-Hill Book Company)
21. Köker Levent;(1984), "İlerleme: Yok olmanın eşliğinde bir fikir", Toplum ve Bilim, İstanbul, (No:27, s:193- 212)
22. Mabogunje, Akin, L.:(1989), The Development Process; London, (Unwin Hyman Ltd.)
23. Myrdal, Gunnar,(1953), "The Relation Between social Theory and Social Policy", British Journal of Sociology, September, pp.210-242, An International Economy, London, (Lowe & Brydone) "How Scientific are the Social Sciences", Journal of Social Issues, (Vol.28,no:4, pp:151,170)
24. Nutter, G. Warren;(1968)," İktisadi Büyüme Ölçme Meselesi", İktisadi Büyüme Üzerine Seçme Yazılar, Ankara, (A.Ü.SBF Yay., No:235-217)
25. Nixon, Frederick, (1985), "Economic Development:A suitable case for treatment", (Ingham Simons, 1985 içinde, s.100-121)
26. Pieterse, Jan Nederveen, (1991),"Dilemmas of Development Discourse: The Crisis of Developmentalism and the Comparative method"; Development and change; London, (Vol. 22, pp.5-29)
27. Porrit, Jonathon, (1988), Yeşil Politika, çev:Alev Türker, İstanbul, (Ayrıntı yayıncılık)
28. Preston, P. W.; (1982), Theories of Development; London, (Rountledge and Kegann Paul Publishers)
29. Seers, S., (1979b)," the Meaning of Development"; David Lehmann (ed.), Development Theory: For Critical Studies; London, (Frank Cass)
30. Sen, Amartya;(1988), "The concept of Development", Chenery-Srinnavasan; (1988), Handbook of Development Economics, Vol. 1, s. 9-25, Amsterdam, North Holland)